

ЖААНБАЕВА М.
Ж.Баласагын атындагы КУУнун изденүүчү
(Кыргызстан)

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТТИ КОЛДОНУУНУН ФИЛОЛОГИЯЛЫК АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин орто мектептерде окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга ылайык, кыргыз тилин окутуу мазмундук жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, андан улам окутуу процессинде жаңы каражаттарды, жаңы технологияларды колдонууга өзгөчө маани берип баштады. Азыркы талап боюнча кыргыз тилин окутуунун негизги мазмуну грамматикалык-теориялык маалыматтардан эмес, кеп ишмердүүлүгүнүнөзүнөн түзүлүп, аны окутуп-үйрөтүүнүн негизги каражаты катары текст алынып, колдонулуп баштады.

Окумуштуу-методисттердин аныктамалары боюнча «текст-окутуу үчүн маалыматтын булагы, түшүнүүнүн жана окуп үйрөтүүнүн объектиси» (К.Добаев), «текст-кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү» (Ж.Чыманов) катары каралып, окутуу-үйрөтүү процессинде кеңири колдонула баштады. Текстти сабакта колдонуунун методикасына Ж.Чыманов, Н.Бийгелдиева, А.Жаманкулова ж.б. кайрылышып, ал боюнча айрым дидактикалык маселелер акырындап чечилип, кыргыз тили сабактарында текстти колдонууга практикалык аракеттер да активдеше баштагандыгын белгилөөгө болот.

Ошол эле учурда текстти кыргыз тили сабагында натыйжалуу колдонуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелери чечилбей, текстти пайдаланууда каалаган, күтүлгөн натыйжалар алынбай келе жаткандыгын да таанууга болбойт. Мындай проблема, барыдан мурда, кыргыз тили мугалимдеринин тексттин филологиялык (лингвистикалык жана адабият таануучулук) табиятын толук түшүнүп, аны сабак процессинде натыйжалуу колдонуунун ык-жолдорун, жалпы эле теориялык негиздерин жакшы өздөштүрө албагандыктарынан улам пайда болууда деп ойлойбуз. Кыргыз тили мугалими тексттин (айрыкча көркөм тексттин) филологиялык түшүнүгүн, ал боюнча лингвистикалык илимий-изилдөөлөр менен кеңири тааныш болуп, аларды сабактын максатына, конкреттүү темага ылайык тандап, максаттуу колдонулушу талап кылынууда. Мугалим кандай маалыматтарды билүүгө милдеттүү экендигине кыскача токтололу.

Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикалык табиятын ачып берүүгө Б.Усубалиев, С.Ёмүралиева, С.Мусаев, Т.Маразыков ж.б. бир катар тилчи окумуштуулар атайын кайрылып, докторлук диссертациялык иштерин коргошуп, монографиялык эмгектерин жарыялашкан. Кыргыз тили мугалимдеринин бул эмгектер менен тааныш болушун каалар элек. Б.Усубалиев көркөм текстти лингво-стилистикалык өңүттөн изилдесе, С.Өмүралиева маани-мазмундук жактан, С.Мусаев текстти структуралык аспектиден иликтесе, Т.Маразыков тексттеги интеграциялык кубулуштарды терең изилдеген. Аталган жана башка изилдөөлөргө текст өтө татаал, көп кырдуу тилдин-кептин кубулуш экендиги баса белгиленип, аны изилдөөнүн багыттары менен максаттары өтө кеңири экендиги айтылат. Мисалы, илим доктору Т.Маразыков текст тууралуу төмөнкүдөй маалыматтарды берген. Мугалимге түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу үчүн бул окумуштуудан узунураак цитата келтирели: «...текст көп кырлуу, системалуу, түзүлүшү боюнча бүтүндүктөгү, татаал, болгондо да, адамдардын ортосундагы сүйлөшүүнү, информация алмашууну тейлеп турган негизги категория болуп саналат. Ошондуктан текстти изилдөө көп аспектилүү, комплекстүү мүнөздө болгондо гана максатка шай келет. Ошондо гана тексттин нагыз табияты аныкталат. Тактап айтканда, текстти нукура таза лингвистикалык негизден гана толук таанып-билүүгө мүмкүн эмес. Анткени текстте тилдик факторлордон сырткары стилдик, логикалык, психологиялык, философиялык, этномаданияттык, коммуникативдик жана башка ушул сыяктуу факторлор кошо жарышып, активдүү катышта

болушат да, алар бири-бирине таасирин тийгизип, тексттин семантика-структуралык жана мазмундук-информативдик көптүрдүүлүгүн түзүшөт»[3.67-68].

Кыргыз тили мугалими текстти, цитатада айтылгандай, «адамдардын ортосундагы сүйлөшүүнү, информация алмашууну тейлеп турган» негизги каражат, курал экендигин таанып-билиши зарылдык болуп калды. Тексттин татаалдыгы, көп кырдуулугу, аны бир канча илимдердинизилдениши сыяктуу маселелер кыргыз тили мугалимин коркутпастан, тескерисинче, текстке болгон кызыгуусун арттырып, текст менен иштүүнүн сабакта колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү кеңири экендиги өзүнө тартып турушуна жетишүүсү зарыл. Анткени тексттин табиятын түшүнүп, ага ар тараптан талдоо жүргүзүп, кайра иштеп чыгуу жөндөм-шыктарына ээ болгон мугалимдин текст менен иштөө мүмкүнчүлүгү кеңири жана ар тараптуу, ошол эле учурда натыйжалуу боло тургандыгы илимде эчак эле далилденген.

Кыргыз тили мугалими өз сабагынын максатына ылайык тексттерди ыктуу колдонууга жетишүүсүчүн тил илиминин текстке берген аныктама, түшүндүрмөлөрү менен да тааныш болуусу шарт. Текст таануу илиминин пайда болушу, калыптануусу жана өнүгүүсү тууралуу атайын изилдөө ишин жүргүзгөн. Т.Маразыков текст боюнча ондогон окумуштуулардын изилдөөлөрүн талдап, аларга таянуу менен текстке аныктама-түшүндүрмө берген. Ал мугалимге зарыл керектүү болгондуктан толук келтирели:

« ... Текст – информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, семантика-структуранын бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги. Бардык эле текст:

1. Кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
2. Кандайдыр бир информацияны туюндурат;
3. Салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
4. Конкреттүү бир темага багышталат;
5. Басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт.
6. Структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып биригип турат;
7. Бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет»[3.83-84].

Орто мектептин кыргыз тили боюнча окуу программасынын талабы боюнча окуучулар текст боюнча «Текст деп эмнени айтабыз?», «Тексттин аталышы деген эмне?», «Тексттин негизги ою деген эмне?» сыяктуу суроолорго жооп бериши керек. Биздин оюбузча, мындай суроо талаптар тактоого муктаж. Анткени бүгүнкү күндө да кыргыз тилин окутуу «... деп эмнени айтабыз?» деген жаттоого (өздөштүрүп, түшүнүүгө эмес) багытталып, негизделген жансыз, кызыксыз суроолордун катуу агымынан кутула элек. Мындай жансыздыкты текстти сабакта пайдаланууда да колдонууну алгылыксыз деп эсептейбиз. Андай суроолордун ордуна мугалим жогорку келтирилген цитатадагы маалыматтарды пайдалануу менен окуучулардын өзүлөрүнүн тексттин мүнөздүү белгилерин таап, аныктоого жетишүүлөрүнө кам көрүшүн сунуш кылабыз. Ал үчүн сабакта колдонулган текст адегенде мугалим тарабынан көркөм, уккулуктуу жана эмоционалдуу окулушу зарыл. Андан соң окуучулар да үн чыгарып, көркөм окушат. Текст көркөм жана бир нече жолу окулгандан сон кийин гана мугалим ал боюнча: эмне жөнүндө айтылыптыр? кайсы жери кызыктуу болду? силерге эмнелер жакты? деген сыяктуу суроолорго жоопторду алып, андан соң гана тексттеги белгилерди окуучулар менен аныктап-тактоого өтөт. Албетте мугалим бул учурда тил илиминин текстке берген аныктама түшүндүрмөлөрүн пайдаланат.

«Текст менен иштөө, - деп жазат профессор Ж.Чыманов, - кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун объектиси эмес, текст, барыдан мурда, окутуунун угуп-түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) билдирүүсүн жана жазып берүүсүн калыптандырып, өнүктүрүүчү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу,

жандоочусу болуш шарт» [5.29]. Мындан улам кыргыз тили сабагында текстти колдонуунун дидактикалык негиздери аныкталууга тийиш. Ал негиздердин теориялык жагын тексттин лингвистикалык аспектиден изилденишинин маалыматтары да түзүшү керекдеп эсептейбиз.

Тексттерди, айрыкча көркөм тексттерди, кыргыз тили сабагында орундуу жана натыйжалуу колдонуу үчүн мугалим текстке берилген лингвистикалык маалыматтар менен бирге он, текстке берилген адабият таануу, адабиятты окутуунун методикасы илимдеринин да маалыматтарын да терең өздөштүрүп, аларды сабакта колдоно билүүгө тийиш. Адабият таануу илими бир эле көркөм чыгармасы бир эле мезгилде бир көркөм текст жана бир нече тексттерди, органикалык биримдигинен түзүлгөн бүтүндүк (чыгарма) катары карайт. Көркөм текстке болгон мындай, бир караганда, анча түшүнүктүү болбогон көз караш жаңылыштык эмес, ал барыдан мурда, көркөм тексттин маанилик-мазмундук, структуралык жактан өтө бекем бириккен өтө татаал бир бүтүндүк болгону менен түшүндүрүлөт. Бул көрүнүш кыргыз тили мугалими үчүн кеңири мүмкүнчүлүк катары каралып, максатына жараша түрдүүчө колдонууга жол ачууга тийиш. Мына, орто мектептерде окуучулардын монолог айтуучуларына даяр материал берген Ажардын, Толгонайдын, Акбаранын ж.б. кейипкерлердин монологдорун айттыруу менен аларды окутуунун каражаты болгон текст катары тилдик талдоодорду жүргүзүүгө эмне үчүн болбосун. Мугалим үчүн көркөм чыгарманы текст катары колдонуу үчүн анда бир темага багытталган, жыйынтыктуу информация болушу шарт. Андан тышкары кыргыз тили мугалими өзү сабакта колдонуучу көркөм текстти өз максатына ылайык өзгөртүп, адаптациялап алууга да укугу бар. Мугалим көркөм чыгарманын, демек көркөм тексттин окутууда, турмушта аткарган функцияларын да жакшы билип, сабак процессинде аларды колдонуу талап кылынат. Көркөм текст С.Момуналиевдин пикири боюнча төмөнкүдөй кызмат-функцияларды аткарат: «...эвристикалык (изденүүчүлүк), коммуникативдик (карым-катнаш түзүүчүлүк), социалдык-уюштуруучулук, тарбиялык, агартуучулук, таанып-билүүчүлүк, проектирлөөчүлүк (долбоорлоп-боолголоочулук), баа берүүчүлүк, суггестивдүүлүк (ынандырып, баш ийдирүүчүлүк), катарсистик (тазартып, сергитүүчүлүк), компенсациялык (толуктоочулук), гедонисттик (ырахат, жыргал берүүчүлүк), көңүл көтөрүүчүлүк кызматтарды аткарат» [4.3]. Аталган ж.б. кызматтарды тексттен таба билип, аны сабакта ыктуу колдонууга жетишүү үчүн мугалим көркөм тексттин адабий табиятын түшүнө билүүсү талап кылынат. С.Момуналиев көркөм чыгарманын (тексттин) кызматтарын санап көрсөтүү менен бирге эле көркөм тексттин дидактикалык кудурет-күчүн, касиетин да аныктоого алгылыктуу аракет кылган. Окумуштуунун ою боюнча көркөм текст: «Адамды адамга айлантчу, адамдын адамдыгын ойготуучу, адамды ар дайым жакшылыкка багыттоочу, сулуулук менен кооздукка суктана жана аны сактай билүүгө үйрөтүүчү, жандуу-жансызга болгон сүйүүсүн жаратуучу, адеп-ыйманга чакыруучу, мекенчилдик сезимин күчөтүүчү» [4.4] касиеттерге ээ. Демек, көркөм текст кыргыз тили сабагында аны орундуу жана максаттуу колдонулса, кыргыз тили эле эмес, бүтүндөй таалим-тарбия берүү маселелерин чечүүгө да өз таасирин тийгизе алат деп жыйынтык чыгарууга болот.

Текстти кыргыз тили сабагында колдонуунун филологиялык маселелерине, анын ичинде адабият таануу, адабият тарыхына байланыштуу карап аныктоого аракет кылуунун теориялык жана практикалык мааниси бар. Бул боюнча, окумуштуу С.Батаканованын пикирин келтирүүнүн зарылдыгы бар. С.Батаканова: «Адабият теориясына негизделмейин, ал кандай көркөм чыгарма болбосун, өз баасын толук ала албайт. Ошондуктан мугалим көркөм чыгарманы талдоодо адабият тарыхы, адабият теориясы, адабий сыны боюнча билимин өркүндөтүү менен чектелбестен, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык жөнөкөйдөн татаалды карай билимин арттырып, билгичтигин, көндүмүн калыптандырып жүрүп отурушу зарыл» [1.19], - деп баса белгилейт. Мындан улам кыргыз тили сабагында текстти колдонуу үчүн тексттин адабият таануудагы аныкталып, мүнөздөлүшүнө да көңүл буруунун зарылдыгы да такталат, конкреттелет.

Тексттин филологиялык табиятын толук өздөштүргөн кыргыз тили мугалими өз сабагында текстти колдонуу үчүн дагы бир олуттуу маселени чечип алууга тийиш. Ал сабакта колдоно турган текстти тандап, адаптациялоо маселеси. Текстти кыргыз тили сабагында колдонуунун методикасы боюнча өз эмгектерин жарыялаган К.Добаев, С.Рысбаев, Ж.Чыманов, А.Акматова ж.б. пикирлерине таянуу менен сабаккатекст тандоо төмөнкүдөй критерийлердин негизинде жүргүзүлүшү алгылыктуу деп эсептейбиз:

- окуучунун жаш-курагына жана кызыгууларына;
- өтүлүп жаткан сабактын темасына, максатына жана мазмунуна;
- өтүлүп жаткан сабакка тиешелүү тилдик материалдардын болушуна;
- текстте берилген информациянын мазмунуна, мүнөзүнө;
- тексттин билим, тарбия берүүчүлүк мазмунуна;
- тексттин окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө берген жардам, салымына;
- тексттин өлкө таануучулук сапатына;
- тексттин маданият таануучулук мазмунуна;
- тексттин тилинин түшүнүктүүлүгүнө жана жеткиликтүүлүгүнө;
- тексттин кызыктуулугуна ж.б;

Эгерде тандалып жаткан текстте жогорку сапаттар толук болбой чачыранды же татаал берилген болсо, аны мугалим өз алдынчаондоп, толуктап, адаптациялап алууга укугу бар экендигин кайрадан эскерте кетелиз. Албетте өтүлүп жаткан класска ылайык тексттин көлөмү да аныкталат. Текст чакан, кызыктуу, ошол эле учурда окуучулар үчүн жаңы, керектүү маалыматтарды да камтышы талап кылынат. Текстти сабакта колдонууда, ар бир сабакта, айрыкча адабият сабагында, кайра-кайра колдонула берип, окуучуларды тажыткан тексттин мазмунун кайра, жансыз айттыруудан качууну сунуш кылабыз. Тек гана окуганынын мазмунун кайра айтып берүү окуучулар үчүн кызыксыз, алар мындай иштерди кыла берип, тажап бүтүшкөн. Анын үстүнө өз алдынча ой жүгүртүп, эч кандай талдоосуз, талаш-тартышсыз сундук мазмунду кайра айтып берүүгө аң-сезимдүү түрдө эмес, механикалык түрдө көнүгүп бүтүшкөн. Ошондуктан суроолор окуучулардын жаш-курагына, тексттин мазмунуна, сабактын максатына жараша алдын ала даярдалышы талапка ылайык. Мисалы: силер бул маалыматтарды билчү белеңер? сага эмнеси жакты? кайсылар менен макул эмессинер? силер бул боюнча текст түзсөңөр кандай түзөт элеңер? кайсы маалыматтарды пайдалуу деп эсептейсинер? эмне үчүн ж.б.у.с., суроолорду берип, аларды талаш-тартышуу, далилдөө, тактоо менен гана сабак өтүү гана күтүлгөн натыйжаларды алууга шарт түзөт деп эсептейбиз.

Мугалим кыргыз тили сабагында текстти колдонуу менен окутуунун кайсы маселелерин чече алат деген суроого мындайча жооп берүүгө болот. Текстти окутуу менен мугалим:

- окуучунун шар жана көркөм окуусун жакшыртууга;
- окуучунун окуп-түшүнүү көндүмүн өркүндөтүүгө;
- текстти түшүнүп, талдап окууга;
- тилдик-лингвистикалык (грамматикалык) маселелердин чечилишине;
- информацияны кабыл алып, аны кайра иштеп чыгууга көндүрүүгө;
- текстке тилдик талдоо жүргүзүү үйрөтүүгө;
- окуучуну көркөм текстке болгон кызыгуусун арттырууга;
- сабакта интерактивдуулукко жетишүүгө;
- сабак процессинде проблемалык жагдай түзө алууга;
- окуучунун өзүнө керектүү информацияны (текстти) тандап алууга көнүктүрүүгө;
- текст боюнча өз оюн билдирүүгө үйрөтүүгө;
- окуучунун текстти кайра түзүүгө көнүктүрүүгө;- окуучунун өз алдынча текст түзүү көндүмдөрүн калыптандырууга;
- окуучунун берилген тапшырмага чыгармачылык менен мамиле кылуусуна жетишүүгө;

- билим информацияны карандай жаттоо менен эмес, өз алдынча ой жүгүртүп, талдап, өздөштүрүүлөрүнө ж.б. жетише алат.

Жыйынтыктап айтканда, орто мектептердеги кыргыз тили сабактарында текстти орундуу жана натыйжалуу колдоно билүү үчүн кыргыз тили мугалимине тексттин лингвистикалык жана адабият таануу боюнча теориялык негиздерин толук билүү жана аларды ылайыгына жараша тандап, адаптациялап колдоно билүү чеберчилигине ээ болушу талап кылынат. Кыргыз тилин мектеп окуучуларына окутууга коюлуп жаткан талаптар да ушул сыяктуу иш-аракеттерге айрыкча маани берет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ботоканова С.Т., Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери: Пед. илим. докт. дисс. авторефераты – Б., 2011.

2. Кыргыз тилинин программасы: окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 5-11-класстары үчүн. – Б., 2012.

3. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005.

4. Момуналиев С., Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери: Пед. илим. докт. дисс. авторефераты. – Б., 2011.

5. Чыманов Ж.А., Кыргыз тили: Сабактын үлгүлүү жана сабакты талдоонун методикасы: Методикалык колдонмо. – Б.: Турар, 2009.